

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС

ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

УРЕЂУЈЕ

А. БЕЛИЋ

УЗ

СТАЛНУ САРАДЊУ

Г. г. А. МЕЈЕ-А, проф. Collège de France, А. СТОЈИЋЕВИЋА, проф. Унив. у Љубљани, К. ЊИЧА, проф. Унив. у Кракову, Љ. СТОЈАНОВИЋА, акад. у Београду, М. РЕШЕТАРА, проф. Унив. у Загребу, О. ХУЈЕРА, проф. Унив. у Прагу, Р. НАХТИГАЛА, проф. Унив. у Љубљани, СТ. ИВШИЋА, проф. Унив. у Загребу, СТ. М. КУЉБАКИНА, проф. Унив. у Скопљу, ФР. ИЛЕШИЋА, проф. Унив. у Загребу, ФР. РАМОВША, проф. Унив. у Љубљани, и Х. БАРИЋА, проф. Унив. у Београду.

КЊИГА II.

БЕОГРАД. 1921.

Најмлађа (трећа) промена задњенепчаних сугласника *к, з и х* у прасловенском језику

Познат је гласовни закон да се сугласници *к, з* и *х* у прасловенском језику мењају на два начина: да се *к, з* и *х* испред вокала *ъ, е, и* (= староме *ī*), *а, њ* (= *ē*) и *у* вези са *ј* мењају у *ч, (д)ж* и *ш* и да се ти исти сугласници пред *њ* и *и* који су постали од дифтонга (*oi, ai*) мењају у *ц, дз* (*s*) и *с*. На пр. *рекж* : *речеши*, *богъ* : *боже* и сл.; *рекж* : *ръци*, *ръците* (зап. н.), *босъ* (loc. sing.) и т. д.

Ово су толико познати појави да за њих није потребно наводити нивкавих нарочитих примера. Али ипак има нешто и код њих на што хоћу да скренем нарочиту пажњу. Пре свега прелаз *к, з, х* у *ч, (д)ж* и *ш* старији је од прелиза *к, з* и *х* у *ц, дз* (*s*) и *с*; јер иначе не бисмо могли разумети, зашто се пред *њ* по пореклу од *ē* извршила једна промена, а пред *њ* од *oi* — друга. То се може разумети, ако се претпостави да је у време претварања **boge* у **bože* било у loc. sing. **bogoī*, тако да у оно време када смо добили **bogъ* од **bogoī* претварање *g* у *ž* испред палаталних вокала није било више у снази. То су по времену две различне промене, тако да се с правом једна назива првом палатализацијом, а друга — другом палатализацијом.

Али то није једина разлика у природи поменути два језичка појава. Сугласници који су се добијали првим претварањем били су несумњиво меки; то је јасно по томе што се сви вокали способни за умекшавање иза њих мењају: *о* прелази у *е*, *њ* (од *ē*) прелази у *а*, *ы* у *и* и т. д. На пр. voc. *доуше* (од **duhjo*, исп. *жено*), *бъжати* исп. са *съдъти* и т. д. Међутим *њ* које стоји иза *ц, дз* и *с* добивених у П^о претварању не мења се: *съмо* (**goilo*), *таиъхъ* (**takiuhъ*) и т. д. Значи да је између ова два реда сугласника било разлике; докле су *ч, ж* и *ш* били меки, *ц, з* и *с* били су само полумеки или мало умекшани, тако да нису изазивали даљу измену *њ*.

Сем ових двеју промена које обухватају велики број примера и које су јасне и по условима и по природи, имамо и трећу која је јасна

само по резултатима својим, а која представља загонетку по свему другоме. То је појава *ц, з и с* у примерима као *старѣцъ, кѣмѣзъ и вѣсѣ*. Често се појава овога реда сугласника сматра само као вариант другог претварања, али то је погрешно. Јер разлика између *ц, з и с* ове врсте и *ц, з и с* другог претварања у томе је што су сугласници прве групе умекшани, т. ј. потпуно умекшани, дакле *ѣ, ѣ и ѣ*, док је *ц, з и с* другог претварања тврдо. Да је то тако, види се по томе што се *ѣ* иза *ѣ, ѣ и ѣ* претвара у *и* (као што се *о* претвара у *е*), докле иза *ц, з и с* другог претварања *ѣ* остаје неизмењено: *старѣци* loc. sing. : *рѣциѣ, чловѣциѣ*; *кѣмѣзи* loc. sing. : *новѣ* loc. sing. и сл. Због свега тога ја сматрам да појаве ове природе треба издвојити у засебну групу, у појаве III^{er} претварања.

После ових уводних напомена прећи ћу на изношење услова под којима се ово претварање извршило.

I.

Проф. И. А. Бодуен де Куртене (Indogermanische Forschungen IV, стр. 45 и д.) дао је једно решење овога питања које су прихватили многи, а међу њима и Меје (Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave II, 337) и Розвадовски (Quaest. grammat. I, 27 и даље, Rozprawy Akad. Krak. XXV t.). Наводећи *лицѣ (licé), клиѣти (klicāti), отѣцъ (otěcъ), двисѣти (dvidzāti), сѣсѣти (sędzāti)*, с једне стране, и *ликъ (likъ), клиѣти (klikāti), двисѣти (dviġāti)*, с друге, Б. де Куртене долази до закључка да су за прелаз задњенепчаних сугласника у ове палатале била пресудна два момента: 1) палатални вокали *ѣ, и и ѣ* који претходе задњенепчаним сугласницима и 2) акценат који је био иза њих. Он сматра да ту имамо нешто слично Вернеровом закону и мисли да је акценат помогао да се до потпуности развије палаталност сугласника, добивена у зачетку утицајем претходних палаталних вокала. Када није било акцената иза сугласника, онда се палаталност, добивена у зачетку, утицајем претходних вокала, није могла развити до потпуности и губила се.

Ја се не бих ни принципски сложио са Б. де Куртене. Када бих хтео само теориски да посматрам ове случајеве, ја бих пре очекивао да ће акценат чувати да се не мења основна природа сугласника, а не да акценат помаже да се она измени (тако је и код Вернеровог закона), јер мењање сугласника под утицајем околних гласова претпоставља

мање одсечан изговор њихов него што би то допуштао акценат који одмах иза њих развија експираторну снагу. Али за неоправданост правила Б. де Куртене — има довољно доказа и у самом материјалу који он сам наводи.

Он се позива, у главном, на материјал рускога језика. Он, истина, наводи: *сиа́тъ*, *-клица́тъ*, *-ница́тъ*, *-рица́тъ*, *блиста́тъ*, *-дви́затъ*, *бры́ца́тъ*, *-сяза́тъ*, *-тяза́тъ*, *-дерза́тъ*, *терза́тъ*, *-зери́ца́тъ*, али у исто време спомиње и: *-клика́тъ*, *-ника́тъ*, *-прия́тъ*, *-сяи́тъ*, а има их још и више. Б. де Куртене мисли да је у последњој групи случајева акценат новог порекла, да су сва ова образовања по аналогiji; али по чему се може тврдити да је у првој групи акценат на свом старом месту? Српски примери као *клицати*, *ницати*, *дизати* и сл. то не доказују; а други примери као *-рицати* (= *-рици́ти*), *-сезати* (= *-се́зати*), *-тезати* (*-те́зати*) показују да се акценат могао находити и испред и иза сугласника и да се увек добијао палатаал. Б. де Куртене наводи даље: *лицо́*, *винцо́*, *кољцо́*, *слово́*, *дереви́о*, којима одговара српско *лице* (= *ли́це*), *ви́ние* (*ви́нице*), *дрво́* (*дрви́це*) и др., али он наводи такође и руско *се́рдце*, *со́лнце*, којима одговара српско *ср́це* и *су́нце*, и за које се не може претпоставити да имају пренесен акценат; дакле, и овде се умекшани сугласник налази подједнако испред и иза акцента. Б. де Куртене наводи даље: *отца́*, *кутца́*, *борца́*, *лжеца́* и сл., спомињући такође и *ста́рца*, које је једнако са српским *ста́рца*; а таквих примера има још доста. Тако исто и примери *сте́зя*, *не́льзя* не вреде много, јер у руском језику има и *за́* = **сты́а* („ни зги не видать“ — ништа се не види, првобитно „пут се не види“), *лы́а* (поред *-льза́*) у којима се задњенепчани сугласници чувају у неизмењеном стању. Још мање могу значити нешто речи као *ошца́*, иако код њих стоји акценат на крају, пошто имамо, као што и сам Б. де Куртене наводи, у самом руском језику *пти́ца*, *дво́ица*, *больни́ца*, *юрни́ца* (исп. *пти́ца*, *удво́ица*, *дево́јчица* = **удво́ица*, **дево́јчица* и др. у српском језику); уосталом за наставак *-ица* вреди готово увек да му је акценат испред *и* (*-и́ца*). С друге стране, многобројни су примери као *стари́ка*, *печни́ка* и др. у којима је задњенепчани сугласник испред акцента, па се не мења, а које и Б. де Куртене наводи. Наставак *икъ* и не прелази готово никад у *-иць* (исп. ниже).

Сем ових примера које наводи Б. де Куртене и који не могу издржати критику и са тачке гледишта његова правила, а утицајем авалогije се не могу објаснити, јер се не би знало зашто би се ана-

логија овако произвољно умешала у ове примере, утичући онако како бисмо ми хтели, у сваком примеру друкчије, — има још доста других примера које Б. де Куртене не наводи, а који су типичнији и знатнији од свега што је он наводио. Овамо долази однос: *кѡмавь* : *кѡмавьѣни* у старослов. језику, којему одговара руско *князь*, *князя* : *княиня*, српско *кнѣз*, *кнѣза* : *кнѣгѣња*, а који се потпуноprotиве постављеном правилу, јер у *кнѣз*, -а акценат стоји испред сугласника и сугласник се мења, а у *кнѣгѣња* (= **кнегѣња*) акценат стоји иза сугласника и сугласник се не мења; међутим овде би се тешко могао претпоставити икакав утицај аналогije, пошто ове речи стоје усамљено. Зато овај однос и обара дефинитивно претпоставку г. Б. де Куртене. Да ли је после тога потребно наводити примере као *мѣсѣць*, *зѣць* у старослав. јез., код којих акценат стоји подједнако и у руском и у српском језику на првом слогу (руско *мѣсѣць*, *зѣць*, *зѣць*, српско *мѣсеци*, *зеци* = **зѣци*), па ипак се сугласник иза акцента мења?

Из овога се види да цео материјал који сам навео сведочи јасно да се мењање и немењање задњенепчаних сугласника врши сасвим без икакве зависности од акцента. Са истим правом са којим је Б. де Куртене тврдио да се сугласник мењао пред акцентом, а да су сви други случајеви који се са овим не слажу производ утицаја аналогije, могу ја рећи да се сугласник мењао иза акцента, а да су сва одступања од тога тако исто нова порекла; али тада би и унутрашња вредност мога правила била иста онолика колика и правила Б. де Куртене, т. ј. и оно не би имало ничег принудног у себи, већ би представљало једно сасвим произвољно тумачење.

II.

Бругман (*Grundriß der vergl. Grammatik der indogerm. Sprachen*, 1897, I, 291—292) полази од словенских облика типа *юмѣць* (*junьсь*) које сматра за једнаке са литавским *jaun̄kis* (gen. sing. *jaun̄kio*). Стављајући овакве појаве у основицу овом гласовном правилу Бругман сматра да су двојаки услови који су дали у прасловенском овај ред сугласника: палатално *ѡ*, *ѣ*, *џ* (а можда и *ѡ*) пред задњенепчаним сугласником и палатално *ј* (*j*) иза тог сугласника, дакле: -*ѡkjо*- и сл.

То правило ставља Бругмана у врло тежак положај, јер поред свакога *ѡ*, *ѣ*, *џ*, који се у извесним речима налазе, има цео ред облика тих истих речи у којима се под истим погодбама, т. ј. када је испред

његову Altkirchenslavische Grammatik, 1912, II изд., стр. 305—307). Међутим, јасно је да и једно и друго није могло бити довољно да се даља истраживања напусте. Нарочито тумачење да је палатални вокал који је претходио сугласнику био довољан услов да се разуме однос *лице* : *микъ* — није могао задовољити никога, јер су се томе примери као *микъ* очигледно противили. С друге стране, примери савремених словенских језика као *пољза* : *поља* у руским дијалектима јасно су показивали да треба у самој промени тих речи, у условима под којима се налази задњенепчани сугласник тих речи тражити објашњење двојности облика. Било је јасно, једном речју, да је морало бити услова који су ограничавали општу примену овога закона, ону која је истицала из дефиниције да су палатални вокали, који су претходили задњенепчаним сугласницима, давали гласове реда *ѝ*, *ѡ̆* и *ѣ*. Проф. Шахматов је и покушао да те погодбе одреди на други начин него што је било дотада.

III.

У својој занимљивој студији (исп. Изв. Отдѣл. русск. яз. и слов. I, 695 и даље; садржај поменути у Anzeiger für indogerm. Sprach- und Alterthumskunde, X, B, 265) Шахматов се укратко задржава и на појавима ове врсте, старајући се да објасни „дублете“ *стыга* и *стыса*, *поља* и *пољса*, *микъ* и *лице* и сл. у руском језику.

Он доводи ово у везу са својом теоријом о развитуку лабиализације (начина изговора својственог вокалима типа *о*, *у* и сл.) пред лабиалним вокалима *о*, *ѡ*, *ѡ̆* и сл. у слов. прајезику. Исто онако као што је палатални вокал који је претходио задњенепчаном сугласнику утицао да се код њега развије палатална нианса која је даље давала пуну умекшаност *ѝ*, *ѣ* и *ѣ̆*, тако је развитаку лабиалности испред поменутих вокала спречавао развитаку палаталности код сугласника. На тај начин, у промени именица, у којој се јављају у великом броју лабиални вокали, није тешко било претпоставити чување задњенепчаног сугласника: *пољѡж*, *пољѡѡж* према *пољѡса*, *стыѡж*, *стыѡѡж* и т. д. према *стыѡса*, *стыѡсами* и т. д.

Иако Шахматовљева теорија представља напредак, јер даје идејну могућност да се горњи „дублети“ разумеју, ипак се она овако како ју је Шахматов изнео може тешко доказати. Узмимо на пр. случајеве као што је заменица **вѡлѡ*, која има готово редовно наставке са лабиал-

ним вокалом, па ипак свугде има *é*, а не *h*, како би ваљало претпоставити по теорији Шахматова. С друге стране, проф. Шахматов не дели ово претварање од П^{ог}, претпостављајући свугде потпуну умекшаност заменика задњенепчаних сугласника.

Према томе проф. Шахматов није дао позитивне доказе, прво, да је општа лабиалност спречавала развитак палаталности, и, друго, није дао примера у којем би се несумњиво ово огледало. Његова је теорија, због тога, само једна од оних могућности које се морају претпоставити на основу двојакних примера као *поља* и *пољза*, али које, сем те идејне могућности, ничег другог принудног немају у себи.

IV.

Ако прегледамо све случајеве који иду овамо, видећемо пре свега да се *к*, *г* и *х* иза *ь*, *и* и *а* не мењају када се ти сугласници налазе пред каквим сугласником. Исп. на пр. ове случајеве: *мыла*, *мынжти* — *мысати*; *стына*; *стыкло*; *двинжти* — *двисати*; *ила*; *ира*; *стинжти* — *тисати*; *принжти* — *прасати*; *свинжти* — *сасати*; *таинжти*, *таинити* — *тасати*; *пкль* — *принциати* (у српском и др.); *кликжти* — *клицати*; *никжти* — *ницати*; *клакжти* — *поклацати*; *ѣклиѡ* исп. срп. *јѣцати* и сличан облик у словеначком; *макжти* исп. у срп. *мецати*; *сакжти* — *исацати*; *лихва* (готски *leihvan*); *вихрь*, *брахль* и сл.

Из ових се примера види да сугласници иза задњенепчаних сугласника нису дали да се код „гутуралних“ сугласника развије умекшан карактер. Да ове прилике често утичу у томе правцу — то је познато. Ја ћу навести само руски језик. Познато је да *ь* умекшава извесне сугласнике; међутим када се *ь* налази између два сугласника у положају у којем мора да се изгуби, оно често не оставља трага у умекшаности сугласника: на пр. *день* („ђењ“), али *дня* („дња“).¹⁾ О овоме в. О. Брока, Русск. *тъма-дня*, польск. *ста-дня* (*Χαριστήρια* проф. Коршу).

Ако после овог констатовања прегледамо примере у којима се вокали налазе после споменутих сугласника у оваком положају (т. ј. под условом да се „гутурали“ налазе иза *ь*, *и* и *а*), видећемо да има примера у којима се умекшавање никада не врши. Овамо долазе:

¹⁾ Види о томе и код Соболевског, Лекција по историји русског језика, III изд., 114—115.

кѣнасѣ — *кѣнасѣи*;

полѣса, *лѣса* — *лѣскѣ*, *макѣскѣ*, **маѣскѣ*¹⁾ и с.л.

Као што се види, овде се такође „гутурали“ нису мењали и ја мислим да је ових случајева сличност велика са утицајем сугласника на мењање „гутурала“ у примерима наведеним у почетку ове главе. По моме мишљењу, тај се разлог наводи у мењању старога *ŷ* (дугога *у*) у *ы* и старога (краткога) *у* у *ѣ* и приликама које су те промене пратиле. Мени изгледа да је после мењања веома затворених вокала, дугога и краткога *у* у несумњиво отвореније звуке *ы* и *ѣ*, у природи „гутурала“ остало нешто од лабиалног карактера поменутих гласова, да су се они изговарали као *кк* или *гк* или *лк*, тако да је остатак старе артикулације утицао на „гутурале“ као нека врста једва чујног сугласника. Према томе у некадашњем *кѣнегѣи* или *лѣскѣ* имали смо, до извесне мере, случајеве паралелне примѣрима типа *лѣха*, *мѣла* и с.л.

Врло је обичан случај да вокали, прелазећи из једне артикулације у другу, остављају у артикулацији сугласника који им претходи траг о својој некадашњој артикулацији. Другим речима, сугласници који се у изговору акомодирају потоњим самогласницима остају са траговима тога акомодирања и онда, каткада, када се вокали који су га изазвали (т. ј. то акомодирање) — измене.

По себи се разуме да је овакво ограничавање поменутог палатализовања морало створити много могућности за изједначавања; али, као што ћемо одмах видети, она нису ни тако неограничена, ни тако произвољна, да се не могу пронаћи унутрашњи разлози за сваки посебни случај.

V.

Узећемо, пре свега, случајеве у којима се наше тумачење III^{bc} палатализације најбоље огледа. То су, на првоме месту, заменице *сиѣ* и *ѣсѣ*.

Заменица *сиѣ* гласи и *сикѣ* и има у свима надежима своје промене где се код заменица јавља *ь* по II^{oa} претварању: *сиѣьмѣ*, *сиѣьхѣ*, *сиѣьжѣ*, *сиѣьми* и с.л. увек тврдо *ц*; међутим у свима другим облицима, т. ј. у онима где се код заменица не јавља *ь*, ова заменица има основу са меким *ц*, дакле: *сиѣго*, *сиѣмоу* и т. д. (да је *ц* такво — показује замена в са е); али поред тих облика јављају се и облици са *к*:

¹⁾ Исп. глаг. *отлѣчити* и литавско *lingis* „лењ“, в. Meillet, op. cit. II 327.

сикою, *сикомоу* и сл. Јасно је одавде да је у основици ових облика двојство, које ја тумачим овако.

У прво време, када још није завладало правило III^а палатализовања, имали смо оваквих облика: *сикъ*, *сика*, *сико*, *сикою*, *сикому* и т. д.; а у падежима са *ь*-том имали смо правилно (по II^а претварању): *сицьмь*, *сицьхъ*, *сицьмь*, *сицьми* и т. д.

Када је наступило III^б претварање, добили смо нове облике *сица*, *сице*, *сицею*, *сицемь* (loc. sing. masc.) и сл. са меким *ц*; али у *сикъ* — *к* се није мењало.

На тај начин III^б претварање унело је знатно шаренило у парадигму ове заменице. Ако испишемо (са обележавањем двојакога *ц*) само јединину и множину мушкога рода ове заменице, добићемо ове облике:

<i>сикъ</i>	<i>сици</i>
<i>сицею</i>	<i>сицьхъ</i>
<i>сицеюу</i>	<i>сицьмь</i>
<i>сикъ</i>	* <i>сикъи</i>
<i>сицьмь</i>	<i>сицьми</i>
<i>сицемь</i>	<i>сицьхъ</i>

Јасно је одавде да су се у сазнању оних што говоре везивали облици *сикъ* : *сицьмь* и сл., јер су они одговарали заменицама типа *такъ* : *тацьмь* и др.; зато је сасвим природно образовање *сикою*, *сикому* и сл. који су потпуно одговарали *такюу*, *такому* и сл. С друге стране, у вези са женским и средњим родом *сица*, *сице* и сл. и облицима *сицею*, *сицеюу* и т. д. — образовало се и *сиць*, те смо, на тај начин, добили две промене: *сикъ*, *сикою* и т. д. и *сиць*, *сицею* и т. д.; али и код једних и других облика остали су стари облици са тврдим *ц* испред *ь* и *и* (дакле, *сицьмь*, *сици*, *сицьхъ* и т. д.). Облике од заменице *сикъ* у ст. слов. исп. код Лескина, Gramm. 140; Вондрака, Altkirchenslavische Grammatik, II изд., 1912 год., стр. 465.

Исто тако лепо илустрјују ово облици заменице *вьсь*, *вьса* (*вьста*) *вьсе*. О њој има данас већ читава литература; али ја ћу навести само оно што има за нас специални значај.

Нема никакве сумње да је словенско *вьсь* идентично са литавским *vĩsav*, иако литавска заменица не гласи *vĩsaz*, како би требало очекивати. Према томе првобитни облик словенске заменице морао је бити **вьхъ* (исп. Meillet, Mémoires de la Société de Linguistique XI, 8—9)

Траг од тог облика сачувао се у рускоме *вхе* или *вхоу* (у Новгородском Синодику, 175. 1 и повељи од 1192 г., в. Љапунова, Сборникъ отчетовъ о преміяхъ и наградахъ присужденныхъ Имп. Акад. Наукъ IV, за 1909 г., Петроград 1912 г., стр. 529). Али да се и није сачувао тај незнатни остатак од **вхъ* — потпун паралелизам *всъ* са *сиць* гонио би нас да претпоставимо тај облик.

Према нашем правилу имали бисмо у сва три рода:

Sing.	<i>*вхъ</i>	<i>вѣса (вѣса)</i>	<i>вѣсе</i>
	<i>вѣсею</i>	<i>вѣсѣа</i>	<i>вѣсею</i>
	<i>вѣсемоу</i>	<i>вѣсеи</i>	<i>вѣсемоу</i>
	<i>*вхъ</i>	<i>вѣсѣж</i>	<i>вѣсе</i>
	<i>вѣсѣмь</i>	<i>вѣсѣж</i>	<i>вѣсѣмь</i>
	<i>вѣсѣмь</i>	<i>вѣсеи</i>	<i>вѣсѣмь</i>
Plur.	<i>вѣси</i>	<i>*вхъи</i>	<i>вѣса</i>
		<i>вѣсѣхъ</i>	
		<i>вѣсѣмь</i>	
	<i>*вхъи</i>	<i>*вхъи</i>	<i>вѣса</i>
		<i>вѣсѣми</i>	
		<i>вѣсѣхъ</i>	

И овде имамо тројаквих облика: а) **вхъ*, **вхъи*; б) облици са *ѣ* (меким): *вѣсею*, *вѣсемоу* и т. д. по III претварању и в) облици са *с* тврдим по II^м претварању (првобитно, полумеким): *вѣсѣмь*, *вѣсѣхъ* и т. д. Сасвим је природно што су врло малобројни облици са *х* истиснути многобројним облицима са *ѣ*, као што је то и код *сикъ* случај, где се паралелно са *сикъ* јавило и *сиць*; тако смо и овде добили м. **вхъ* и **вхъи*, *вѣсѣ* и *вѣса (вѣса)*, а руски облици сведоче да су се облици *вхъ* и *вхъи* још доста дуго употребљавали у засебном животу неких словенских језика. На тај се начин облици типа *вѣсею* и типа *вѣсѣмь* објашњавају сасвим природно.

Другачије објашњавање постанка ове заменице налази на непребродљиве тешкоће. Тако Лескин (op. cit. 141) претпоставља три основе у ове заменице: *вѣсо-*, *вѣсѣ-* и *вѣсѣ-*. Прву наводи у облицима типа *вѣсѣхъ* и дублетима *вѣса* поред *вѣса*; другу наводи у *вѣсѣго* и сличним облицима, а трећу наводи у *вѣсѣ*. Међутим *вѣса* поред *вѣса* обични су правописни двојни облици старословенског језика који иза умекшаних сугласника пише и *ѣа* и *а*, и *ѣо* и *оу* (исп. Вондрава, Altkirchen-

slav. Grammatik², 366—370), а облици *вѣтъхъ* објашњавају се — као што је врло тачно приметно Меје, loc. cit. — облицима *вѣхъ*, исто онако као и *сичѣхъ* обликом *сикъ*; *вѣзјо-* се не може ни претпоставити као стара основа, јер би *-зјо-* већ у прасловенском морало дати *ѣ*, а у *вѣсею* имамо само *с* умекшано које је од *х* добивено исто онако као што је од *к* добивено умекшано *ц* у *сичею*, *сичеюу* и т. д.; исп. са овим — *ц* меко и *ѣз* меко у свима случајевима оваквог порекла (в. т. I^ч).

Ово *с* умекшано прешло је у јужнословенским језицима у *с* тврдо (исп. срп. *вѣс*, *вѣк* и т. д. словеначко *ves*, *vsa*, *vse*, буг. (*с*)се и т. д.); у руском је језику остало као *с* умекшано (исп. *весь*, *вся* и т. д., *весьма* и сл.); међутим у западословенским језицима то *с* (т. ј. *ś*) прешло је гласовним путем у *ш* (пољ. *wszu* odpis, *wszego* и сл., чеш. *všeho*, *všech* и сл.). Извесну паралелу судбини овога *с* представља старо умекшано *р*. Док у руском остаје умекшано *р* (*море* = *моѣ*), дотле у српском и бугарском прелази у тврдо *р* (срп. *море* = *моге*), а у пољ. (*morze*) и чешк. (*moře*) развија фриктивну ниансу.

Што се тиче треће основе, на *ѣ*, коју Лескин претпоставља такође, после свега реченога — она је сасвим непотребна, у толико пре што се не потврђује ни другим индоевропским језицима. За словенски је прајезик сасвим довољно претпоставити облик **вѣхъ* (**вѣхо-* и сл.), из којег се сви остали облици лако изводе.

Одавде је јасно да се ја не могу сложити ни са тумачењем Вондраковим (Altkirchenslav. Grammatik, II 306¹). Он вели да је *отѣць*, чим је добивено, отишло међу меке основе и добило њихове наставке. Међутим *отѣче* у вокативу јасно показује да ови облици нису пошли за меким основама; а меким су наставци употребљавани иза *ц* зато што је оно било умекшано. Још за нетачније сматрам Вондраково мишљење о *вѣсею* (op. cit. 111), по којему је *с* из *вѣтъхъ* (= **вѣтъхъ*) и сл. облика продрло и у *вѣсею*; јер је у *вѣсею* — *с* умекшано, а у *вѣтъхъ* оно није такво.

VI.

Морам се узгред задржати и на неким особинама западословенских језика. Поводом прелаза умекшаног *с* (*ś*) у *ш* (*ś*) у западословенским језицима Ф. Лоренц и даје објашњење *вѣс* у словенским језицима (Zeitschrift für vergleich. Sprachforschung, herausg. von A. Kuhn, XXXVII, 264—267). Он правилно тумачи прелаз *ś* у *š* у њима, али погрешно

мисли да и *с* од *х* испред *њ* од дифтонга — прелази у овим језицима такође у *ш*. Истина, он може у прилог свога мишљења да наведе *dat. loc.* у пољском од *mucha* — *musze* или сличан облик од чешког *touha* — *touše*; сем тога он би се могао позвати на мишљења многих словенских научника идентична у том правцу са његовим схватањем; али све би то било недовољно.

Пре свега против тога говори словачки језик (исп. у њему *mnich* — *mnisiecz*, *Čech* — *nom. plur. Česi*, *lenoch* — *lenosi*, *ženich* — *ženisi*, *much* — *musě*, *trocha* — *trošě*, *pančucha* — *pančusě*) и пољски. У пољском језику од *Włoch* имамо у *nom. plur. Włosi*, од *mnich* — *mnisi*, код придева — *piəsi*, *głusi* и сл. Међутим у *loc. пољско Włoszech*, *mniszech* и сл. облици не само да не говоре против изворности *Włosi* и сл. облика, него показују како треба *sz* разумети у локативу. Где год се и у пољском и у неким другим западнословенским језицима находи испред *е* од старог *њ*-та место *с* (*s*) — *ш*, ја га тумачим механичком везом *х са ш* испред *е* другог порекла (исп. *voc. dusze* од *duch*, *Wojciesz* од *Wojciech* и сл. А. Калина, *Formy gramaticzne języka polskiego*, Lwów, 1885, стр. 65—66); како је пак *и* било обично од дифтонга (*oi*) и како није било много паралелних случајевима са *и* другог порекла (од *ѳ*), то се код *х* испред *и* сачувала веза са *с*. Отуда смо добили у пољском језику *Włoszech* у *loc. pl.*, а у *nom. voc. pl. Włosi* и сл. Ја мислим да се и загонетно *nasi*, *nasi*, *insi* (други), *međrsi* у *nom. plur.* место *naszy*, *naszy* и т. д. објашњавају врло лепо аналогijом поменутих случајева. Када је једном добивено у пољском језику *Włoszech*, *mniszech* и сл. у локативу према *Włosi*, *mnisi* у *nom. plur.*, добивено је према старом *naszych*, поред којег се употребљавало и *naszech*, и *nasi* у *nom. plur.* Тако и у осталим случајевима.

Проф. Соболевски покушао је такође да објасни пољско *nasi* аналогijом (Лингвистическія и археологическія наблюдения, выпускъ I, Варшава 1910, стр. 17), али његово цело тумачење пољских и чешких облика ја не могу да примим. Он мисли да је било и пољских и чешких говора у којима је гласовним путем *ѕ* или *с* од *ch* или *k* испред *и* (= *oi*) могло прећи у *ѕ* или *č*. Ја то не допуштам због тога што и у чешком и у пољском језику има до данас остатака од *ѕ* и *с* у поменутом положају; што се јавља *č* и *ѕ* поред *с* и *ѕ* испред *е* (од *њ*-та) — то је због тога што је веза *k* — *č*, *ch* — *ѕ* испред *е* тако обична и честа, да се могла пренети и на *е* од *њ*-та. Што у чешком имамо

пored старијег *Āesi* и новије *Āeši* под утицајем *š* у *Āešech* и сл. облицима — то је само даље продужење овога процеса; словачки језик међутим сачувао је свугде правилно *s*: *musě* (dat. sing.), *Āesi*, *lenosi* и сл. исто онако као што је пољски језик сачувао *s* испред *i* (исп. *Vondrák*, *Vergl. slav. Gramm.* II, 18).

Према томе јасно је и ово: да је пољско *wszech*, *wszemi* и сл. место очекиваних *wsiech*, *wsiemi* и сл. добивено према *wszego*, *wszemi* и сл. падежима у којима је *sz* било оправдано.

Из свега се овога види да ја сматрам једино могућним — објашњење у западнословенским језицима прелаза *ś* добивеног од *h* иза *ь* у *š* (пољ. *wszego* и сл., чешко *však* и сл.); међутим да не сматрам могућним прелаз *s* од *h* испред *i* или *ь* (од *oi*) гласовним путем у *š* (*sz*); већ да у тим случајевима видим пренос механичке везе *x* и *ш* из других случајева истих или сличних речи, где је та веза оправдана.

Слично ја мислим и о сугласницима *k* (*sk*) и *g* (*zg*) и њиховим заменама у различним положајима у западнословенским језицима; али овде нећу у то даље улазити.

VII.

Из досадашњег се види јасно да је трећа палатализација била такве природе да је у истим речима поред тврде основе, која је остала неизмењена (пред наставцима са *ь* и *ьи*), стварала и меку основицу. Како су се те две основе находиле у различним облицима промене исте речи, сасвим је природно да се према извесним облицима са меким сугласником образује и цела мека промена, а да облици са тврдом основном послуже и за образовање целе тврде промене. Наравно, то се вршило онда када је било довољно разлога за то, т. ј. када су сродне речи или сродни облици могли послужити да се то подставне. То се није извршило код заменица *въсь* (поред облика *въсего* имамо и *въсьмь*, *въсьхъ* и сл. са друкчијим *с*), јер није било паралелних основа са *х* испред *ь* и *ьи* и *с* испред *ь* које би на то могле утицати. Код заменице *сикъ* већ је било друкчије, јер су језику били познати облици *такъ*, *накъ*, *какъ* и сл. који су помагали да се тврда основа уопшти, док је паралелно са тим према *сицею*, *сицему* и сл. добивено и *сиць*; али и *сикъ* и *сиць* су допуштале *сицьмь* и сл. облике као што је *въсь* допуштало *въсьмь* и сл. На тај се начин код заменица створио наро-

чити однос између падежа са њ и без њега, који се није створио ни код једне друге врсте речи.

Код других врста речи добивени су други резултати, јер су код њих били пресудни односи између различних облика исте речи који су већ раније били потпуно образовани и који су већ постали традиционални. Код именица мушког рода, на пример, везали су се резултати I^е и II^е палатализације као облици који нимало не нарушавају карактер основе: *чловѣкъ* : voc. *чловѣче* : loc. *чловѣци* одговарали су потпуно *рабъ* : *рабе* : *рабѣ*. Зато прве две палатализације нису произведе у овом правцу никакво ремећење односа. Међутим са III^{ош} палатализацијом било је нешто сасвим друго. Од именице **отѣкъ* имали смо у instrum. sing. *отѣцемъ* са меким *џ* (*ѝ*), у gen. sing. *отѣца* (= *отѣѝа*) и сл. који су се, по мекоћи самогласника иза њих (*отѣцемъ* и сл.), једначили са основама са правим, меким сугласником по пореклу. Природно је било или да се свугде спроведе *мека* основа или да се свугде спроведе *тврда* основа. Тако смо, с једне стране, добили *отѣѝъ* (*отѣѝѝъ*), *отѣѝа* (*отѣѝа*), *отѣѝе*, *отѣѝи* (= **отѣѝѝъ* loc. м. старијега **отѣѝѝъ*, са полутврдим *ѝ*); а, с друге, према *ликъ* nom. acc. sing., *лицѝъ* loc., *лицѝи* nom. plur. (са полутврдим *ѝ* као у *лицѝъ*), *ликъ* gen. plur., *ликѝи* inst. plur. и *лицѝѝѝъ* loc. plur. — успостављена је тврда основа у свима падежима дакле и: *лика*, *ликоу*, *ликомъ* и сл.

Из овога се види да би се могло догодити да се овим начином пуног успостављања промене, полазећи од различних облика промене исте речи, добију две паралелне промене, тврда и мека, у свима падежима; и, заиста, као што ћемо видети, то и имамо код неких наставака именица мушког рода, код неких именица женског рода и сл.

Али баш ово успостављање различних основа у свима приликима и показује нам да овај закон III^е палатизације у прасловенском језику није био дуга века. Јер када су словенски језици добили из прасловенског и *пољѝа* и *пољѝа*, *сиѝъ* и *сиѝѝъ*, онда значи да је већ у самом прасловенском језику тај закон престао да важи, и тако је дао могућности да се успоставе гутурали у положају иза палаталних вокала ѝ, *ѝ* и *ѝ* врло рано. Али да пређемо на сам материјал.

Наставак *-ѝкъ дао је у прасловенском језику -ѝѝ у великом броју примера, н. пр. у *стѝѝѝѝъ*, *старѝѝѝѝъ*, *юѝѝѝѝъ*, *младѝѝѝѝъ* и т. д., а као -ѝкъ задржао се нарочито код придева, за што има и нарочитих разлога. Међутим *ѝ* у наставку -*ѝкъ* остало је исто онако неизмењено као и у

ликъ. Многи су покушавали да то протумаче довођењем у везу са литавским *-inilkas* и *inukas* (= *џикъ*); али ја мислим да ни то не помаже много, већ да се мора претпоставити да су оба горња суфикса и *-џъ* и *-икъ* добили широку примену у прасловенском језику тек после трајања поменутог закона, и да се тек тада образовао велики број примера са њима, а да су се раније могли напоредо употребљавати суф. *-џъ* и *-џъ*, *-иџъ*¹⁾ и *-икъ*, па су *-џъ* и *-икъ* добили доцније широку употребу зато што су се баш они находили у речима које су језичкоме осећању згодно послужиле као углед. Дакле, опет исто оно што и код *отъџъ* и *ликъ* о којима сам већ говорио.

Наставак *-џъ* уопштен је свугде на рачун *-акъ*, исп. *мѣсџъ*, *знџъ* и сл. И овде, као и свугде другде у примерима које сам досада наводио, остао је стари вокатив: *мѣсџе*, *знџе*, *слѣтџе*, *отџе* и т. д. Јер ове и све сличне речи, уопштавајући меку основу, нису имале разлога да одбаце *џ* са *е* и *ч*, *ж* и *ш*, у толико пре што је у словенском прајезику (као и уопште у индоевропском) вокатив имао обично другу, слабију основу него ли други падежи (исп. *рабе* и *рабо-мъ*, *женѧ* = *жено* у *џ* и *женѧ* у *nom. sing.* и сл.). Наставак *-џъ* стајао је прилично усамљен у словенскоме прајезику, без везе са другим облицима, па зато није било разлога да он буде потиснут од облика на *-акъ*, који би нашла ослонац у паралелним образовањима у којима се *к* не мења у *џ*.

То исто вреди и за словенске речи позајмљене из германског које су у германском имале на крају *-ing*: и оне имају, готово искључиво, *-џъ*. Такве су: *кѣмџъ*, *џитџъ*, *пѣмџъ*, **колџъ*, *скѣмџъ* (исп. старо горњенемачко *chuning*, пруско *weiting*, ст. г. нем. *pfenning*, готско **kaldiggs* (Berneker, Slav. Etym. Wörterbuch, стр. 543), ст. г. нем. *skilling*. Словенско *оусѣрџъ* (у различним црквенословенским споменицима, исп. Миклошићев *Lexicon palaeoslovenico-graecolatium* s. v.) претпоставља старогерманско **ause(h)ring* или слично; и пљско *wrzedziqđz*, и руско *рѣтџъ*, и пољ. *mosiqđz* („*messing*“) — долазе по општим условима свога образовања у ову групу²⁾.

¹⁾ Употреба наставка *-иџъ* као деминутивног у јужнословенским језицима и донекле западословенским то показује, исп. Miklosich, Vergl. Gramm. d. sl. Sprachen, II, 293, и Ђапунова, Ist die Form Р'астиџъ etwa beweiseud für ihre west-slavishe Provenienz, Arch. für slav. Philologie, XXVI, 564 и даље.

²⁾ По себи се разуме да у *џараџъ*, *кѣмџъ*, *џѣмџъ* у староруском имамо руско *-џъ*, можда праруско *-џъ*, у речима позајмљеним са страним *-ing*.

Међу именицама средњег рода има мало одступања. Правилно находимо сталну палатализацију у *лице* (= **liko*), **сълъньце*, **сърдце*, *мице* и т. д. Тешкоће представља *ио*; али не треба заборављати да је оно постало од **јѣдо* (исп. лат. *iugum*, грч. *ζυγόν* и сл.), које је могло тако или слично гласити у време овога претварања, а, с друге стране, нема сумње да су именице средњег рода једно време имале носно њ, дакле *иѣ* пре него што су се подвргле замени крајњег њ вокалом *о* под утицајем заменица. Проф. Меје је успешно, како мени изгледа, а на сличан начин, објаснио *жжика*, *бмжика* (*Études* II, 336), претпоставивши да је њихово *-ика* постало од старог *-ѣка* (као што имамо у *владѣка*).

Још су у овом правцу најтипичније именице женског рода. У већини словенских језика находимо облике који се свode на прасловенско *стѣса*, само се у руском језику находи поред *стеза* и *стега* (исп. Далъ, Толковнй словарь живого великорусскаго языка III^{го} изд., кн. IV, стр. 523), **стѣа* = *за* („На дворѣ зга згоу“: на пољу је сасвим мрачно; или са боље очуваним старим значењем: „зги нѣтъ“, управо, „нема пута“, Далъ I, 1685). Од старог **стѣа* имали смо у пом. sing. *стѣса*, voc. *стѣсе*, instrum. *стѣсежи* и сл.; а у ген. sing. *стѣзы*, dat. loc. sing. *стѣзы*, nom. acc. pl. *стѣзы* и сл. Природно је да смо одавде могли добити две промене: једну, са *ѣ*, дакле *стѣа* (са тврдим *з* у dat. и loc. sing.) и другу, са *з* меким у свима падежима *стѣса*, *стѣса* gen. sing. и т. д. Словенски су језици примили обе од прасловенског и поступили су даље у задржавању обеју или у одбацавању једне од њих сасвим самостално.

Такве двојне облике пружа и именица **лѣа*, која се обично употребљава као сложена. У старословенском имамо поред *полѣса* и *лѣзѣстѣ* (са тврдим *з* или *з* које га обично замењује, в. Leskien, Gramm. 158), које се свodi, без обзира на то, тумачили ми тај облик као датив или доватив, на *лѣа*. У свима руским дијалектима имамо напоредо *лѣа* и *лѣа*, *полѣа* и *полѣа*, у пољском *ulga* (олакшање) и сл.¹⁾ По себи се разуме да и слов. *лѣота* и сл. образовања претпостављају *лѣа* у време када је овај закон престао да вреди (у *лѣзѣни*, наравно, *ѣ* је старо, исп. остале примере код Миклошића, *Étym. Wörterbuch*, s. rad. leg. 2). Овамо долази и овако треба објаснити *лѣа* старословенско, *jedza* пољско, срп. *јѣза* и т. д., с једне стране, и *лѣа* у руском језику, с друге стране.

¹⁾ Исп. тачне напомене о овим „дублетима“ код Meillet, *Études* II, 254.

Именице типа *овѣца*, *двѣрѣца* (ном. plur.), *мѣшица* и сл. имају *-ка* које се додаје основи на *и* и које је правилно дало *-ца*. Код именица типа *кѣтъка* питаће је, да ли су оне старе, јер док код *овѣца* немамо више у употреби **овѣ*, дотле поред *кѣтъка* имамо и *кѣтъ*. Стар је несумњиво и наставак *-ца* у многим случајевима. По тачном објашњењу Розвадовског етимологије *вѣчица* (ор. cit.) из старог облика женског рода **вѣлѣи* и наставак *-ка*, као и у **овѣ-ка*, и тога факта што се у свима словенским језицима према **вѣлѣ* употребљава **вѣчица* за женски род, јасно је да је то образовање врло старо; испор. са тим на пр. *јазѣка* у јужнословенским језицима (српскохрв., слов. и бугарском) према *осѣна* у великоруском, *осѣна* и *осѣка* у малоруском, *овѣка* у чешком, *овѣка* и *овѣса* у пољском, *воѣа*, *воѣупа* и *воѣуса* у горњелужичком и т. д. И од *ѣлѣха* очекивали бисмо паралелни облик *ѣлѣса* (са *ѣ*), али није поуздано да се пољско *olza*, чешко *jelše*, *olše* и сл. западнословенски облици смеју тако прогумачити, пошто се у српском језику поред *јоѣа* = *јѣлѣха*, *јѣоѣа*, словеначког *jolha* находи у употреби и **јѣлѣша* (= *јѣоѣа*-, исп. словеначко *jelša*), које нас гони да претпоставимо и паралелни облик са *јѣлѣха* — **јѣлѣѣја* = **јѣлѣѣја*¹⁾.

Код придева типа *мѣхъ*, *тѣхъ*, *вѣлѣкъ* и сл. имамо стално неизмењен сугласник. То је отуда што се неодређени облик придева находи у сталној и чврстој вези са одређеним обликом у којем се врло често јавља *ѣ* (*тѣхъ* : *тѣхѣи*, *тѣхѣмъ*, *тѣхѣхъ* и сл.) и код којег се уопштио облик основе са неизмењеним задњенепчаним сугласником. Ово је утицало да се то исто изврши и у неодређеном облику, т. ј. да се од двојакних облика и у њему уопште облици са неизмењеним сугласником. Код заменице *ѣсъ*, која стоји усамљена и код које нема оних разлога за уопштавање једног облика основе које смо констатовали за придеве, имамо напоредну употребу обеју основа (тврде у облицима са *ѣ*-том, а меке у свима другим облицима). Код заменица *сѣкъ* и *сѣцъ* имамо провођење тврде основе свугде, а задржавање меке, у главном, у оним приликама где је она стара (сем у ном. асс. *сѣцъ* и сл.; међутим мека основа није продрла, бар у старословенском — према најстаријим споменицима — у падеже са *ѣ*-том, в. Лескина, Grammatik der altpulgarischen Sprache, 140). У овоме се правцу отишло још много

¹⁾ Не би било тешко објаснити и слов. *кѣлѣши* (*кѣлѣга* срп.), пољ. *kręga* и сл. Исп. покушаје да се доведе у везу са речима различних језика код Бернекера, Slav. etym. Wörterbuch, стр. 664.

даље код заменица *коликъ, толикъ, селикъ* и др. сличних, код којих је уопштен облик са неизмењеним задњенепчаним сугласником, из простог разлога што су се те заменице изван падежа са *н*-том мењале по именичкој промени и зато могле потчинити судбини придева који су такође у неодређеном облику имали именичку промену.

Сасвим је природно што се код усамљених адверба, који нису потпадали под стегу системе и уједначавање које она врши, задржао измењени задњенепчани сугласник, као у *ниць* (исп. *поникижти*, срп. *ничиць* и сл.), исп. и *сице* као адверб и *сико* као заменица; у *всъма* и сл. имамо већ готову меку основу *вс-* (т. ј. *вѣс-*).

Код глагола су се ови појави добро очували, зато што се измењени задњенепчани сугласник јављао, по гласовним условима, у основи инфинитива и прошлих времена, а код глагола се често та основа разликује од основе презента, па није било разлога да се и овде мења; исп. *плака-ти* : *плаче-ши*, *писа-ти* : *пише-ши*, *лѣа-ти* : *лѣже-ши*, *ваза-ти* : *важе-ши*. С друге стране, како има глагола код којих је иста основа у свима облицима (на пр. код глагола типа *чита-ти* : *чита-теши* и сл.), то се и овде могло вршити тако уопштавање једне основе (*подвисаѣса* : *подвисатиса*).

На тај начин, потпуно је разумљиво што се у старословенском поред *сѣж* = **сѣж* чува *сѣцати* (*mingere*), *клич* : *клицати* (исп. *кликжти*), *нич* : *ницати* (исп. *никжти*), *нарѣж* : *нарицати* (исп. и *нарицаѣж* у сад. времену), *тич* : *тицати* (исп. *теж*), **ѣцати*, исп. срп. *јѣцати* (исп. *јѣкнути*), *поклацаѣж* : *поклацати* (исп. *клакжти*), *лач* : *лацати*; *исацаѣж* : *исацати* (исп. *исакжти*), *двисати* (исп. *двинжти*; *двисж* = **dvigō*, (исп. *подвисаѣж са*), *мисати* (*мисаѣж*, исп. *мынжти*), *стисати* (исп. *стинжти*), *стрисати* (исп. *стриж* : *стришти*), *напрасати* (*праинжти*), *сасж* : *сасати* (исп. *свинжти*), *тажж* : *тасати* (*таинжти*), *насмисати са* (исп. *смѣж*) и т. д. Ја сам овде, примера ради, наводио речи из старословенског (јер су у њему односи обично старији него у савременим словенским језицима); али то би се могло лако показати и на основу материјала осталих словенских језика.

Али поред ових примера старословенског језика у којима се измењен сугласник чувао на своме месту, има доста случајева и у старословенском језику, а још много више у савременим словенским језицима, у којима се неизмењен задњенепчани сугласник находи и у инфинитивној основи и у основи прошлих времена у којима смо могли очеки-

вати измењен сугласник. Подстицај да се то врши потицао је са двеју страна: прво, од глагола типа *плачж* : *плака-ти*, који су, слажући се са глаголима типа *кљчж* : *кљцати* у основи презента, изазивали да се изједначе и у основи претеритних времена и инфинитива, дакле *кљкати* као *плакати*; друго, однос трајних, тренутних и учестаних глагола као *кљбжжти* : *кљбати*, *сљжжжти* : *сљжати*, *тљжжжти* : *-тљжати* и сл. био је у словенским језицима тако жив и продуктиван да је могао изазивати да и у нашим приликама неизмењен задњенеичани сугласник остане у учестаној форми према чувању његову у трајном или тренутном облику. Према томе, једном или другом се моменту мора приписати што смо добили у српском језику *миати* (исп. *минути*), у руск. *двигать* према *двигнуть* (пored *двизать*), у чешк. језику *klekati* pored *klecati* (исп. *kleknouti*), *јѣкаѣ* у пољском језику (исп. *jękać*), у старословенском *кљкати* pored *кљцати* (исп. *кљжжжти*). Овамо долазе и многобројна образовања те врсте у руском језику: *-никать*, *-кљкать*, *миать*, *-пргать*, *-сггать* и сл. По себи се разуме да је таквих образовања могло бити и у прасловенском језику, и можда у *тљжати* : *тљж* имамо један од примера у којима је *х* заменило *с* (исп. *тљжжжти* у старим црквеним текстовима, Миљошић, Lexicon).

Сасвим је природно што има и обрнутих појава, т. ј. да се и код глагола где би, по гласовним условима, неизмењени задњенеичани сугласник морао остати у свима облицима — он мења под утицајем случајева где је промена оправдана. Тако у старим црквенословенским текстовима находимо према *тљжжжти* правилно *тљжати* и ново *тљжцати* (исп. и у српскохрватском језику, нарочито у чакавском говору *тицати* — *тичем* и сл.), према *сљжжжти* имамо у старословенском *сљжцати*, *насљжцати* и сл. (исп. Вондрака, Altkirchenslav. Gramm., II изд., стр. 563).

VIII.

Остаје још једно питање које се налази у вези са изменом задњенеичаних сугласника код глагола, али којему се давао шири значај: да ли су се *к*, *с*, *х* у показаном правцу мењали и иза *-ър-* и да ли се *к* тако мењало и у случају када га је од претходног вокала одвајао сугласник *с* (т. ј. да ли је *ск* давало *си* као што је *к* давало *ци*). На то питање ја одговарам негативно, јер једини материјал који је давао привидне доказе за то — јесу глаголи.

Од старословенског *мрѣжѣти* (праслов. **mьrkъti*) имамо *мрѣцати*; али испор. руско *меркатъ* и руско црквено *мерцатъ*; од старословенског *трѣжѣти* имамо *трѣсати*, исп. руско *терзатъ* (у којем се *ер* — *ѣр* задржало због *з*, исп. *торнѣтъ*, пољско *targać*).

Да у овим случајевима имамо само утицај системе, по којој у великој групи глагола са *к*, *ѣ* и *х* у тренутном облику одговарају *ц*, *с* и *с* у учестаном, показују и глаголи типа ст. словенског *млѣжѣти* — *млѣцати* (исп. срп. *туцати*, словеначко *patolcati*), старословенско *кѣцати* (срп. *куцати*, словен. *kolcati*) у којима је свеједно шта имали, *млѣк-* *млѣк-* и т. д., јер *-ѣк-* и т. д. не дају умешане сугласнике у другим случајевима. Према томе ја и у овим примерима видим проширење аналогije горњих случајева (као код *млѣцати* или *ѣцати*); то исто вреди и за старословенско *блисцати* поред *блискати* (исп. у срп. *блистати* из *блисцати* и сл.).

На основу тога ја у свима овим случајевима, који се јављају само у једној категорији, код учестаних глагола, код којих се и у другим правцима јавља проширење гласовних односа оправданих само под одређеним приликама, — видим преношење већ утврђеног гласовног односа за који ни у ком случају не вреде они гласовни услови који се налазе у тим глаголима. Јер кад би то било, ово би био гласовни појав опште природе и морао би се јавити свугде, у свим речима где за њ има гласовних погодаба. То се, међутим, није могло констатовати. Зато трећа палатализација остаје ограничена само на *ѣ*, *и* и *ѣ* који претходе *к*, *ѣ* и *х*, вада иза тих сугласника не стоји *ѣ* или *ѣ* или који сугласник.

IX.

Из факта што на *к*, *ѣ* и *х* утичу само вокали *ѣ*, *и* и *ѣ*, а не утичу ни *е*, ни *ѣ*, може се закључити да су се у ово време прасловенског језика *ѣ*, *и* и *ѣ* изговарали као врло високи, непчани самогласници. То је од значаја и за *ѣ* и, нарочито, за *ѣ*. За њега је потпуно јасно да је морало бити звук много затворенији од *е* и *ѣ*. Ако је *ѣ* доцније у различним словенским језицима дало звук *е* који се ничим није разликовао од старог *е*, у прасловенском језику оно је морало бити знатно затвореније. Можда је ту ниансу затворености боље сачувало *ж* које је у многим словенским језицима дало *у*.

Ако је тачно да је III^а палатализација задржавана самогласницима *ѣ* и *ѣ*, онда је јасно да је разлика између *ѣ* и *ѣ*, с једне стране,

и *о, ж, оу (у)* у словенском прајезику, с друге, била знатна у правцу њихове лабијализације: док је прелаз *й* у *ъ, ѝ* у *ы*, једног затворенијег сугласника у отворенији, остављао траг у лабијализацији сугласника који му је претходно, што се може врло лепо и врло лако разумети, дотле лабијализација од *о, ж* или *у* (старог дифтонга), у колико је било, није била ни довољно јака, нити је издвајала из себе довољно консонантског елемента, да би се могло вршење палатализације спречити.

То би били непосредни гласовни резултати из разматрања III^а палатализације и одређивања њеног карактера онако како је то овде изнесено. У даља извођења — ја се овде нећу упуштати.¹⁾

Београд, 1920.

А. Белић.

¹⁾ Потпуности ради ваља споменути и чланак проф. Ј. Зубатог „Lzě, nelzě“ Sborník filologický I (1900), 147—161. Зубати прима, мало модификовану, теорију Шахматова и даје доста материјала, нарочито из чешкога језика, који је принципски тачно прогумачио, полазећи од основног погледа са којим се ја не слажем.